

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E KADAR TÜRK TİYATROSUNDA ÇOK EŞLİLİK

Poligamy In Turkish Theater From Tanzimat to Cumhuriyet

Çetin ARSLAN*

ÖZ: Çok eşlilik meselesi Osmanlı Devleti'nde çok sık görülmemekle birlikte cari bir uygulamadır. Hayatın aynası olan edebi eserlerde bu konunun nasıl yansındığını görmek araştırmacılar için önemlidir. Bu nedenle yenileşme dönemi olarak bilinen Tanzimat'la başlayan Türk edebiyatında Cumhuriyet'e kadar çok eşlilik meselesinin roman dışındaki türlerde nasıl ele alındığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu makale tiyatro, şiir ve hikâyede belli başlı örnekler üzerinden çok eşliliği incelemek amacıyla yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çok eşlilik, tiyatro, şiir, hikâye

ABSTRACT: The issue of polygamy is a current practice, although not frequently seen in the Ottoman State. It is important for researchers to see how this is reflected in literary works that are the same as life. For this reason, Turkish literature, which was known as a period of renovation, started to be taught how to deal with polygamy issues in non-novel genres until Turkish Republic. This essay aims to examine polygamy through certain examples in theater, poetry and story.

Key words: Polygamy, theater, poetry, story.

GİRİŞ

Poligami veya çok eşlilik kadın veya erkeğin birden fazla eşle evlenmesi demektir. Genellikle bir erkeğin birden fazla kadınla evliliği olarak kullanılmaktadır. Ancak bu kullanım doğru değildir. Poligami kavramı hem kadın hem erkek için birden fazla evliliği ifade etmektedir. Birden fazla evlilikte, özel bir adlandırma olarak erkeğin çok eşliliğine polijini (çok karıllık), kadınıninkine ise poliandri (çok kocalılık) denilmektedir¹. Bu yazıda polijini karşılığı olarak çok eşlilik kavramı kullanılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde çok eşlilik yasal olarak kabul edilmiştir. Osmanlı sultanlarının birçoğunun çok eşli olmasına mukabil Osmanlı toplumunda çok eşlilik sanılanın aksine çok yaygın değildir². Bunun

*Doktor Öğretmen. Giresun Hürşit Bozbağ Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi.
cetinars28@gmail.com.

¹ Mahmut Kaya, *Dünden Bugüne Çokeşlilik* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008), 25.

² İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayınları, 2009), 75.

Hakemli Araştırma Makalesi / Peer-reviewed Research Article		
Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
19.06.2018	16.11.2018	30.12.2018

nedeni İslam'da çok eşliliği kuşatan katı kuralların olmasıdır. Çok yaygın olmamakla birlikte Osmanlı toplumunda çok eşlilik mevcuttu. Değişik sebeplerle erkekler birden çok kadınla evlenirdi. Bu sebepler arasında cinsellik ilk sırada gelmemektedir. İlk sırada nesebin devamı istemiyle çocuk sahibi olma arzusu gelmektedir. İkinci olarak tıbbın gelişmemiş olması vardır. Çağımızda çocuk sahibi olamayanların tedavi olarak bu emellerine kavuştuğu bir vakıadır. Ancak Osmanlı'nın hüküm sürdüğü dönemde tıp bugünkü kadar gelişmediği için çocuk sahibi olamayan ailelerde erkekte bir problemin olmaması durumunda çocuk sahibi olmak için çözüm yolu erkeğin ikinci bir kadınla evlilik yapmasıdır. Üçüncü sebep, tarımda gereken iş gücünü temin etme amacıdır. Dördüncü olarak erkek çocuğa sahip olma arzusu görünmektedir. Beşinci neden savaşlarda fethedilen yerlerdeki dul kadınlarla evlenilmesidir. Altıncısı, evlilik yaşındaki kadın nüfusun çokluğudur. Yedinci olarak kadının doğum ve doğum sonrasındaki özel durumudur. Son olarak da kadınların yaşam şartlarından dolayı erken yaşlarda zevcelik vazifesini yerine getirememeleri gelir³.

Çok eşlilik, içinde barındırdığı rekabet, kıskançlık, adalet kavramlarıyla edebi eserler için bulunmaz bir fırsattır. Osmanlı devri edebiyatçılarının bu fırsatı çok başarılı bir şekilde kullandığını söylemek zordur. Buna rağmen roman⁴, tiyatro, hikâye ve az da olsa şiirde çok eşlilik konusunun geçtiği görülmektedir. Çok eşlilik kavramının içine yasal olmayan birliktelikler de dâhil edilmektedir. Ancak bu yazıda kelimenin yasal karşılığı olan çok evlilik anlamı kullanılacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde yasal bir zemini olan odalık meselesi de yazının sınırlarına alınmıştır.

19. yy. Türk edebiyatında çok eşlilik/çok evlilik meselesinin önemli sayıda eserde ele alındığı, ancak aldatma konusu ile kıyaslandığında aldatma konusunun çok eşlilikten daha fazla işlendiği görülmektedir. Şüphesiz bunda edebiyatımızın yenileşme kanalının ve olgunlaşma serüveninin etkisi vardır. Bilindiği gibi Batı etkisinde gelişen edebi ürünler önce çeviriler yoluyla Türk okuyucusuyla tanışır. Ancak çevirilerin aslına sadık kalarak oluşturulmadığı, değiştirilerek sunulduğu görülür. Gül Mete Yuva buna "Osmanlı çevirmeninin

³ Said Öztürk, "Osmanlı'da Çokeşlilik", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 10 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 688-689.

⁴ Bu yazının kapsamı roman konusu için yeterli değildir. Konu hakkında yapılan bir çalışma için bk. Çetin Arslan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Romanında Çok Eşlilik ve Aldatma" (Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018), 870 s.

sadakatsizliği”⁵ adını vermiştir. Çeviri eserlerden/romanlardan sonra “esinlenme-taklit” tarzında kaleme alınan romanlar/eserler ortaya çıkar⁶. Taklit sadece yapısal olarak yeni türlerin unsurlarının alınması şeklinde görülmez. Aynı zamanda konu ve temaların da olduğu gibi alınmasına ve öyle işlenmesine sebep olur. Fatih Andı bu durumu Osmanlı toplumunda romanın/edebiyatın dünyasını oluşturan ana unsurun yani “sınıflar ve fertler arasında “problemlili”, çatışmalı ve huzursuz” bir hayatın olmamasına bağlar. Ayrıca kadınla erkek arasındaki mahremiyet hudutlarının sertliği ve flörtün yaşanmaması, kısacası “hayatımızın roman olmaması”⁷ da yeni türlerin hem yapısıyla hem de içeriğiyle uzun süre topluma yabancı kalmasına neden olur.

Yenileşme dönemi Türk edebiyatının ilk örnekleri 19. yy.’ın ikinci yarısında görüldüğü için yazarlar yıkılışın ve dağılmanın ağır etkisi altındadır. Bu nedenle Batı karşısında geri kalmışlık sendromu yaşarlar. Tanzimat Dönemi edebiyatçıları yerli unsurlar belirgin olarak görülürken⁸ Servetifünun döneminde hayatın yansıması olan romanlar/edebi ürünler yerini “hayatı yapan” eserlere bırakır⁹. Bu yapım işi genellikle Batılılaşma içeriklidir.

Tanzimat romanında görülen alafrangalık eleştirisi Servetifünun romanlarında —bu durum artık kanıksandığı için— yoktur¹⁰. Doğrudan teknolojik yeniliklere odaklanamayan Türk edipleri kalkınma adına ilk iş olarak geleneksel evlilik hususuna yönelir. İlk Türk romanı olarak kabul edilen *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*

⁵ Gül Mete Yuva, *Modern Türk Edebiyatının Fransız Kaynakları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 57.

⁶ Mete Yuva, *Modern Türk Edebiyatının Fransız Kaynakları*, 66.

⁷ Fatih Andı, *Roman ve Hayat*, (4. Basım) (İstanbul: Hat Yayınevi, 2013), 23.

⁸ Geleneksel halk hikâyelerinin ve Divan edebiyatı ürünlerinin romanın oluşumuna etkisi hakkında daha fazla bilgi için bk. Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman* (2. Baskı) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 312 s.; Ahmet Ö. Evin, *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2004), 320 s.; Gonca Gökalp Alpaslan, *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002), 1015 s.; Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* 1 (12. baskı) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 336 s.

⁹ Tevfik Fikret, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, haz. İsmail Parlatır (Ankara: TDK Yayınları, 1993), 136.

¹⁰ Andı, *Roman ve Hayat*, 151.

romanı evliliğe dair bir ibret olarak yayınlanır¹¹. Şinasi'nin 1859 yılında yazdığı *Şair Evlenmesi*'nde görücü usulü evliliğin eleştirisi komedi vasıtasıyla yapılır. Evlilik konusu, ailenin değişimi, ailede kadın ve erkeğin rolleri konusu yenileşme dönemi eserlerinin en başat konusu olarak güncelliğini her dönemde sürdürür¹².

Çok eşlilik meselesi Türk toplumunda yaşanan bir durumdur. Dışa kapalı bir aile içinde kadınlar arasındaki rekabet algısının en iyi işlenebileceği konulardan birisi şüphesiz ki çok eşliktir ve Tanzimat dönemi, özellikle Ahmet Mithat Efendi, romancıları bunu iyi kullanmıştır. Batı edebiyatında işlenen kadın erkek ilişkilerinin Osmanlı toplumunda birebir işlenmesi mümkün değildi. Bu nedenle ilk dönem romancılarının, konusu Avrupa'da geçen romanlar yazması bu ahlak anlayışı nedeniyledir¹³. Osmanlı aile yapısının çok sık görülmemekle birlikte önemli bir unsuru olan çok eşlilik, yazarların eserlerinde anlattığı kadın-erkek ilişkilerinde yerli kalmanın, ahlaki sınırları aşmamanın ve rekabet algısını verebilmenin en etkili yoludur. Nitekim aynı yazarlar kadın erkek ilişkilerindeki sınırlardan dolayı meseleyi cariyeleri ve gayrimüslim kadınları kullanarak çözüme yoluna gitmiştir¹⁴.

Osmanlı-Türk toplumunda aile kurumunda mahremiyet ilkesi egemendir. Dışa kapalı içe açık bir yapı olan Osmanlı ailesinde kuşkusuz aşk, kıskançlık, aldatma kavga gibi hususlar olması normaldir. Osmanlı toplumunda aile içinde yaşanan bu tür olayların dışa aksetmesi çok nadir olaylardandı ve böyle olayların yazıya geçirilmesi çok ayıp sayılırdı. Bu sebeple yenileşme döneminde kaleme alınan ilk edebi eserlerden başlamak üzere aile mahremiyeti büyük darbeler alır. Buna edebiyatçılarımızın öz kültürünü ve yerli insanını anlatmak yerine Avrupalı insanı anlatmaya çalışması neden olmuştur¹⁵. Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*, Namık

¹¹ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 40.

¹² Türk romanında aile konusu araştırılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Nüket Esen, *Türk Romanında Aile Kurumu (1870-1970)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991), 256 s.

¹³ Fazıl Gökçek, "Tanzimat Dönemi Roman ve Hikâyelerinde Kadın-Erkek İlişkilerinin Düzenlenişi ile İlgili Bazı Tespitler", *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 80.

¹⁴ Gökçek, "Tanzimat Dönemi Roman ve Hikâyelerinde Kadın-Erkek İlişkilerinin Düzenlenişi ile İlgili Bazı Tespitler", 83-88.

¹⁵ Naci Çelik, *Romanda Hesaplaşma* (Ankara: Bilgi Basımevi, 1971), 52.

Kemal'in *İntibah*, Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâhî Bey ve Rakım Efendi* ve Nabizade Nazım'ın *Zehra* romanında kurmaca değil, hep "sun'î aileler" vardır¹⁶. *Şair Evlenmesi*'nin kahramanı Müştak Bey yerli bir tip değildir¹⁷. Ancak yukarıda adı geçen eserlerde yerli hayatın, dejenere olmakla birlikte yansıması vardır.

Yenileşme/Batılılaşma devri edebi eserlerinde Batılı edebi eserlerin sadece formlarının alınmadığı, içeriğinin de alındığı görülür. Bu bağlamda edebi ürünlerin (tiyatro, hikâye ve şiir) tam anlamıyla yerli hayatın bir yansıması olduğu söylenemez. Çünkü edebiyatçılarımız Batı'daki eser kahramanlarını ve aşk sorunlarını örnek almışlar, bu da eserlerin içerik olarak "yabancılaşma havası estirmesine yol açmıştır."¹⁸ Dolayısıyla yeni edebiyatın topluma ve kendine yabancılaşması çok eşlilik gibi yerli bir konunun veya imkânın yazarlar tarafından yeterince kullanılmamasına neden olmuştur. Tanzimat sonrası edebi eserlerdeki yerlilik unsuru Tanzimat'a oranla daha da azalır. Bunu yabancılaşma kavramıyla açıklamak mümkündür¹⁹. Ahmet Hamdi Tanpınar *Yaşadığım Gibi*'de "Bitmeyen Çıracılık" adlı yazısında kendi kültürüne yabancılaşmayı örnek bir olay üzerinde verir. Genç bir arkadaşının ona yeni yazdığı bir hikâye getirdiğini, hikâyenin form olarak güzel olduğunu, ancak "Çok mahalli hususiyetler taşımasına rağmen bizim"²⁰ olmadığını söyler ve sonra bunun asıl nedenini düşünüp şu sonuca varır:

"Ben bunun sebeplerini çok düşündüm; ve neslimizin büyük bir ızdırabını zannederim ki buldum: Kim olursak olalım, nasıl yetişirsek yetişelim, hayat tecrübemizin mahiyeti ve genişliği ne olursa olsun, bizim ağzımızdan hâlâ okuduğumuz frenk kitapları konuşmaktadır. Tıpkı bizden evvelkiler gibi..."²¹

Yukarıdaki ifadeleriyle Ahmet Hamdi Tanpınar Türk edebiyatının yenileşme döneminin bakış açısını ve zihniyetini

¹⁶ Kâzım Yetiş, "Türk Romanında Aile", *Hece Dergisi Türk Romanı Özel Sayısı* (Mayıs-Haziran-Temmuz) (Ankara: Hece Basın Yayın, 2002), 271.

¹⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (7. Baskı) (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988), 207.

¹⁸ Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* 1, 331.

¹⁹ Yabancılaşma kavramı insanın kendine ve kendini yapan değerlere yabancı olması demektir. Yabancılaşmayla ilgili bir çalışma için bk. Selam Baş, "Türk Hikâyeciliğinde Yabancılaşma (1950-1980)" (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2003), 1038 s.

²⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, "Bitmeyen Çıracılık", *Yaşadığım Gibi* (5. Baskı) (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), 62.

²¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, "Bitmeyen Çıracılık", 63.

özetlemiştir. Edebi eserlerin büyük bir kısmına yaşanan hayattan ziyade okunan Frenk kitapları yön vermektedir. Bunu eserlerin tema seçiminden hayata bakışlarına kadar görmek mümkündür.

İlk yazarlar olarak nitelenen Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde geleneksel hayatın yansıması olarak çok eşlilik meselesi işlenir. Özellikle Ahmet Mithat Efendi eserlerinde çok eşliliğin faydalarını hukuki, felsefi, mantıkî ve dinî açıdan açıklar. Romanları dışında yazdığı *Eyvah* adlı tiyatro eseriyle de bunu destekler. Ancak diğer yazarlar çok eşlilik meselesinde aynı hassasiyeti göstermez. Tanzimat'tan başlayarak ileri tarihlere doğru gidildiği zaman çok eşliliğe bakış olumsuz bir şekilde ele alınır. Ancak olumlu ya da olumsuz bu meselenin edebi eserlerde gündeme gelmesi önemlidir. Çünkü edebi eserlerin beklediği veya vaat ettiği gerilimi, entrikayı, rekabeti ve faciayı barındırması açısından çok eşlilik bulunmaz bir fırsattır. Yazarlarımızın bu fırsatı çok başarılı bir şekilde değerlendirdiğini söylemek zor olsa da meseleyi tamamen elden kaçırmadıkları görülür. Özellikle tiyatrodaki mesele hatırı sayılır bir biçimde gündeme gelir. Hikâye ve şiirde ise türlerin yapısal sınırları nedeniyle meseleye uzak durduklarına şahit olunur. Bu yazıda konunun geçtiği eserler ortaya konarak yazarların meseleye bakışları ve konuyu değerlendirişleri ele alınacaktır. Böylece Türk edebiyatçılarının yeni formlar içinde gelenekseli nasıl işledikleri gösterilecektir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki dönemde çok eşlilik meselesinin edebi eserlerde yansıdığı görülür. Tanzimat'ın ikinci devresinde eser veren Rezaizade Mahmut Ekrem "Mağruka"²² adlı şiirinde çok eşliliğin neden olduğu bir trajediyi işler. Şiir Rezaizade Mahmud Ekrem'in ağabeyi Celâl Bey'in, eşinin üstüne evlenmesi sonucu ilk eşinin intiharı nedeniyle yazılmıştır²³. Milliyetçi edebiyatın öncülerinden biri olan Mehmet Emin Yurdakul'un şiirlerinde de çok eşlilik meselesi gündeme gelir. 1914 yılında yayınlanan *Türk Sazı*'nda "Kaynana ile Damat"²⁴ şiirinde çok eşlilik geçer. Burada da çok eşlilik

²² Rezaizade Mahmud Ekrem, "Mağruka", *Zemzeme İkinci Kısım* (İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1300/1883), 29-39.

²³ Ali İhsan Kolcu, *Alphonse de Lamartine Tercüme ve Tesiri* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999), 51.

²⁴ Mehmet Emin Yurdakul, *Türk Sazı* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1979), 37.

eleştirel bir tarzda ele alınır. Mehmet Akif Ersoy *Safahat*'ta “Köse İmam”²⁵ başlıklı şiirinde de çok eşlilik eleştirel bir tarzda ele alınır.

Çok eşlilik meselesi Türk hikâyesinde de ele alınan temalardandır. Halide Edib Adivar 1912 yılında Tanin gazetesinde yayınladığı “Tılsımlı Kuyu”²⁶ hikâyesiyle özelde odalık genelde çok eşlilik meselesine dair görüşlerini mensur şiir tadında eleştirel bir bakış açısıyla açıklar. Onun “Gülnuş Sultan”²⁷ adlı hikâyesinde karısına âşık bir erkeğin çok eşliliğe olumsuz bakışı ve eşine sadakati yüceltilir. Refik Halit Karay 1918 yılında kaleme aldığı “Koca Öküz”²⁸ adlı hikâyede çok eşlilik konusunu olumsuzlar. Hüseyin Rahmi Gürpınar “Kocası İçin Deli Divane”²⁹ adlı hikâyesinde üzerine kuma gelmesinden çok korkan bir kadının komik durumunu ele alır. Ömer Seyfettin 1919'da kaleme aldığı “Balkon”³⁰ hikâyesinde çok eşliliğin neden olduğu bir trajediyi işler. Adı geçen hikâyelerde çok eşlilik özellikle kadın açısından felakete sebep olan bir durum olarak tasvir edilir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Tiyatrosunda Çok Eşlilik

Modern Türk tiyatrosu Tanzimat'la birlikte başlar. Tanzimat döneminde açılan tiyatrolar hem türü tanıtmaya hem de halkı eğitime yoluna giderler. Önce çeviriler yoluyla oynanan oyunlara telif eserler eşlik eder. Özellikle Tanzimat devri yazarları tiyatroların etkisini sezinleyip³¹ birçok oyun yazar³². Bu oyunlar evlilik geleneği üzerinde dururken çok eşlilik meselesini de es geçmezler. Ahmet Mithat Efendi,

²⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (2. Basım) (Ankara: Hece Yayınları, 2009), 126.

²⁶ Halide Edib Adivar, “Gülnuş Sultan”, *Kubbede Kalan Hoş Sada* (3. Baskı) (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1991), 104-109.

²⁷ Halide Edib Adivar, “Gülnuş Sultan”, *Kubbede Kalan Hoş Sada* (3. Baskı) (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1991), 104-109.

²⁸ Refik Halit Karay, “Koca Öküz”, *Memleket Hikâyeleri* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009), 52.

²⁹ Hüseyin Rahmi Gürpınar, “Kocası İçin Deli Divane”, *Kadınlar Vaizi* (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1966), 46.

³⁰ Ömer Seyfettin, *Hikâyeler 4*, haz. Hülya Argunşah (3. Baskı) (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 164.

³¹ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 148.

³² Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi* (7. Baskı) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 208 s.

Namık Kemal, Ferâizcizâde Mehmet Şakir gibi yazarlar eserlerinde çok eşlilik meselesine değinirler.

Ahmet Mithat Efendi 1288/1871 yılında *Eyvah* adlı oyununda çok eşli bir erkeğin yaşadığı trajediyi iler. Eseri *Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrâr* adlı (1291/1874) romanında da dillendirip bir erkeğin birden çok kadını sevebileceğini göstermeyi amaçladığını ifade eder.

Eyvah tamamen çok eşliliğin getirdiği neticeler üzerine kurulduğu için onu özetlemek gerekir. Eserin özeti şöyledir: Meftun Bey, birbirinden habersiz iki kadınla birden evlidir. İlk karısı Sabire'ye ikinci evliliğini bir türlü söyleyememiştir. Bu yüzden de çok zor anlar yaşamaktadır. Sabire, kocasını ikinci kadınla paylaşmaya asla tahammül etmeyecek bir yapıda olduğu için bunun şakasına bile tahammül edemez. Meftun Bey, her zaman olduğu gibi, Sabire Hanım'dan kendisine ikinci defa evlenmesi için izin vermesini şaka yollu da olsa söylerken, ondan büyük bir tepki görür. O, Beykoz Debbâğhanesi'nin hesaplarını görüyorum, diyerek ara sıra ikinci karısı Leyla Hanım'ın yanına gitmektedir. Sabire'ye gitmek için Leyla'ya da başka bahaneler uydurmaktadır. Meftun Bey, zaman zaman karılarının adlarını karıştırınca zor durumda da kalır. İki karısı da çok kıskançtır. Sonunda korktuğu başına gelir ve Sabire'nin babası Rifat Efendi, Leyla ile birlikte olduğu bir sırada çıkagelir. Meftun Bey, çaresiz bir durumdadır. Onun çaresizliği, ikisini de çok sevdiği ve ikisinin de kendisini sevdiğini bildiği eşlerinden birini terk etmek zorunda kalmasıdır. Burada Meftun Bey, çok zor bir tercihle karşı karşıya kalmış, Rifat Bey'in ısrarları sonucunda, Sabire'den ayrılmanın daha mantıklı olacağı kanaatine varmıştır. Meftun Bey, başına gelenler karşısında kaderinden şikâyetçidir. O, bu durumu kendisine feleğin bir oyunu olarak değerlendirir ve istemeyerek de olsa sonunda Sabire'den ayrılır. Ancak bu ayrılık onu duygusal olarak çok fazla hırpalar. Leyla, Meftun'un bu durumunu değişik hâllere yormakta, buna kendince cevaplar aramaktadır. Kocasını mutlu etmek için elinden gelen her şeyi yapan Leyla, onu bir türlü eski mutlu günlerine döndüremediği için de huzursuzluk duymaktadır. Meftun Bey ise iki arada bir derede kalmıştır. Bir taraftan Leyla'nın gerçeği bilmediği için kendisine karşı göstermiş olduğu yakınlık, diğer taraftan kendisini canından çok sevdiğini her fırsatta söyleyen Sabire'yi yüzüstü bırakmış olması Meftun'u perişan etmektedir. Yaptıklarından pişmandır. Meftun, Sabire'nin ağır hasta olduğunu öğrenince onun yanına gider. Burada Sabire'den sakladığı ikinci evliliğin, onun tarafından da bilindiğini öğrenen Meftun, Sabire'ye karşı bağlılık sözleri söyleyerek onu rahatlatmak istese de bunda pek başarılı olamaz. Hatta işi o kadar ileri götürür ki, ona Leyla'yı boşadığını bile söyler. Sabire bunu fırsat bilerek işi resmiyete bindirir ve Meftun Bey'in, Leyla'yı boşadığına dair yazmış olduğu mektubu Leyla'ya

ulaştırmak üzere Ayşe Kadın'ı gönderir. Sabire, bu yaptığıyla Meftun'dan öcünü almıştır. Sabire ölmüş, Meftun hem onu hem de Leyla'yı kaybetmiştir³³.

Eyvah'ın çok eşliliği eleştirmek için yazıldığı bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmişse de³⁴ Ahmet Mithat Efendi *Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar*'da eserle ilgili yaptığı açıklamalarda bu eseri çok eşliliği eleştirmek için yazmadığını, Hasan Mellah'ın aynı anda hem Esma'yı hem de Cüzella'yı sevdiğini açıklar. Bir erkeğin iki kadını sevmesini normal karşılar ve bunun savunusunu yapar.

“Ben bir vakit bir tiyatro yaptım. Bir adama iki karı sevdirdim ve aldurdum. Taaddüd-i zevcâtın medeniyete sığmayacağı hakkında Avrupalılardan bir fikr-i hikmet almış olan bazı zevat aldıkları hikmet kanûn-ı tabiata muvafıktır zannıyla bizim tiyatro oyununa itiraz eylediler. Hâlbuki kanûn-ı tabiatı karıştıracak olsak taaddüd-i zevcât için bin fetva bulabiliriz. Ben işin bu cihetine de gitmedim... Hissimi ketmetmeyerek doğru söz söylemek üzere bunu söyledim. “Bu çiçek kırmızıdır diye sevebilirim, bu sarı, bu turuncu, bu maî, bu da yeşil diye. Eğer sevicecek bir şeyi sevmekte kusur edersem veyahut hakkıyla sevemezsem o zaman ma'yûb olurum. (...) Vazife ki insanın müteehhil olduğu refikaya şart-ı nikâh olarak bittabi vadedeceği sadakattir. Lâkin bakalım bu vazife hissimi tebdil edebilir mi? His efendim, his! O vazife ile değil a, bir cebbârın emriyle bile tebeddül edemez. Düşüneceğini düşünür, seveceğini sever vesselâm.”³⁵

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat Efendi yaptığı bu açıklamalarla çok eşlilik uygulamasının normal bir durum olduğunu ifade eder. O, birçok konuda Batılılaşmayı ısrarla savunurken çok eşlilik meselesinde geleneksel yapının devamından yanadır. Çok eşliliğin gerekliliğini açıklarken gerekçelerinden biri erkeğin birden çok kadına sevgi besleyebileceği düşüncesidir ve bunu his olarak tanımlar. Vazifeye karşı hissin çoğu zaman galip gelebileceğini iddia eder. Yazdığı tiyatro ile de bir erkeğin aynı anda iki kadına âşık olabileceğini ortaya koyar. Ona göre birden çok kadını seven birey için çok eşlilik meşruiyet bakımından bir nimettir.

Ahmet Mithat Efendi bir insanın değişik renkte çiçekleri sevmesinin mümkün olduğunu belirterek birden çok kadını sevmeye

³³ İnci Enginün, “Eyvah”, *Ahmet Mithat Efendi'nin Tiyatroları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 5-55.

³⁴ Gıyasettin Aytas, *Tanzimatta Tiyatro Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 166; İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, 679.

³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Bütün Eserleri Romanlar II, Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar*, haz. Ali Şükrü Çoruk (Ankara: TDK Yayınları, 2000). 284-285.

neden olan dürtüyü “his” olarak tanımlar. Vazifeye karşı hissini çoğu zaman galip gelebileceğini ifade eder. Yazdığı tiyatro ile de bir erkeğin aynı anda iki kadına âşık olabileceğini ortaya koyar. Meftun Bey yaptığı iki evlilikle mutlu olamamış, eşlerinden birini ölüm sebebiyle, diğerini de eşine söz verdiği için boşanma sebebiyle kaybetmiştir. Çok eşliliğin kadınlar tarafından yerildiği bu tiyatrodaki erkek kahraman Meftun Bey, esasında iki eşli olmaktan son derece mutludur. İki eşini de çok sevmektedir. Ancak eşlerinin buna razı olmaması sebebiyle çok zor anlar yaşamıştır. Boşanma meselesinin de gündeme getirildiği eserde, çok eşliliğin karşısında olan kadınlardan ziyade, her iki eşini de çok seven bir erkeğin mağduriyeti anlatılmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi'nin çok eşlilik taraftarı oluşunda kendi hayatında edindiği çok eşlilik tecrübesinin etkisi vardır. O, 1884 yılında Paşabahçeli Angeliki Karakaş adında sonradan Müslüman olup Hafıza Melek adını alan bir kadınla ikinci evliliğini yapmıştır³⁶.

Tanzimat devrinin öncülerinden biri olan Namık Kemal de Ahmet Mithat Efendi gibi çok eşlilik taraftarıdır. Çünkü ona göre erkek Doğulu ve Müslüman olursa üstündür³⁷. Yaşadıkları dönemde erkek egemen bir toplumsal anlayışa sahip olmaları çok eşlilik konusunda erkeğin yanında olmalarını gerektirmiştir. Namık Kemal romanlarında çok eşliliği işlememesine rağmen makalelerinde ve edebiyat dünyasında mukaddimesiyle meşhur olan *Celaleddin Harzemşah* adlı tiyatro oyununda çok eşliliği savunur. Çok eşliliğin nüfusun çoğalması için gerekli olduğunu, bu konuda Batıların eleştirilerini dikkate almamak gerektiğini ifade eder³⁸. Ahmet Mithat Efendi de çok eşlilikle ilgili yaptığı açıklamalarında aynı görüşlere sahiptir. Çok eşliliğin koyu bir savunucusu olan Ahmet Mithat Efendi, Avrupa yaşam tarzını anlattığı *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî* kitabında birçok romanında değindiği Osmanlı'da çok eşlilik meselesinin Avrupalılara karşı savunmasını latife yoluyla yapmayı önerir. Ahmet Mithat Efendi, Avrupalıların Müslüman Türk gördüklerinde ilk sordukları şeyin Türk haremeleri olduğunu, kadınların örtünmesi ve çok eşliliğe dair yanlış birtakım bilgilere sahip bulduklarını ve Batıların bu meseleleri gündeme getirirken de zevk duyduklarını ifade eder. Bu şekilde bir

³⁶ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 249.

³⁷ Jale Parla, *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* (11. Baskı) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 38.

³⁸ Mehmed Kaplan, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948), 122.

Avrupalı ile karşılaştığında onların saldırılarına şöyle mukabele edilmesini tavsiye eder:

“Her dinin bir hükmü olur. Bu âdetler, bu hükümler kendi erbabı nezdinde makbuldürler. Mesela Şarklılara sorarsanız onlar dahi Avrupalıların yalnız bir kadınla iktifa etmelerine ve kadınları herkesin enzâr-ı temaşasına arz etmelerine şaşarlar diye işi latifeye hamlederek ciddiyete sardırmamalıdır.”³⁹

Çok ayrıntılı olarak işlenmemesine rağmen *Celaleddin Harzemşah*'ta çok eşlilik konusu geçer. Celaleddin Harzemşah öldükten sonra onun ikinci karısı Mihrican da yaşamayı anlamsız bulduğu için kendini hançerledikten sonra cennette kocasıyla buluşmayı umut eder. Kocasının ilk karısı ve rakibi Neyyire'yi hatırlar. Kendi kendine Neyyire varken Celaleddin'in onu düşünmeyeceği hükmünü verir. Sonra bütün bu düşüncelerinden tövbe ederek “Bu dâr-ı mihnette; dörde kadar kadın birleştirmeye mezun olan erkekler; ahrette hususuyla şehadet gibi bir devlete nâil olduktan sonra niçin ilelebet bir kadına münhasır kalıp duracak?”⁴⁰ der. Sonra Mihrican cennette kıskançlık olmayacağı için Neyyire ile aralarında bir sıkıntı olmayacağına kanaat getirir.

Celaleddin Harzemşah'ta yukarıdaki alıntıdan başka çok eşlilik meselesi geçmez. Burada görüldüğü gibi kocasını seven, ona sonuna kadar bağlı olan bir kadın, onu başka bir kadınla paylaşmakta bir mahzur görmez. Şehadete ermiş bir kişinin cennette sadece bir kadınla yetineceğini düşünmenin yanlış olacağını belirtir. Bu noktada çok eşlilik ruhsatına dair övgü bir kadın vasıtasıyla dillendirilmiş olur.

Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin çok eşlilik taraftarı oluşlarında onların “kültürel bir bunalım içinde” olmamaları etkilidir. Çünkü onlar, inandıkları değerlerin hayatı idare etme konusunda yeterli olduğunu düşünmektedirler. Bu konuda “şüphe ve evhama” yer bırakmazlar⁴¹. Çok eşlilik ruhsatı da bunlardandır ve dinin serbest bıraktığı şeyin mutlaka faydalı olduğuna inanırlar.

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın 1291/1875 yılında kaleme aldığı *Sabr u Sebât* adlı tiyatrodaki çok eşlilik meselesi genç bir cariye ve onun hem efendisi hem de kocası olan bir adam arasındaki konuşmada geçer. Mün'im Efendi yetmiş yaşını geçmiş bir zengindir. Oğlu Mehmet

³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî yahut Alafranga* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1312/1894), 325-327.

⁴⁰ Namık Kemal, *Celaleddin Harzemşah*, Yayına Hazırlayan: Oğuz Öcal (2. Baskı) (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014). 303.

⁴¹ Parla, *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, 48.

Bey'i kendi istediği kızla evlenmediği için evlatlıktan reddetmiştir. Mün'im Efendi'nin odalık olan karısı Gülfeşân daha önce Raksâver ismini kullanmıştır. Mehmet Bey'le Raksâver birbirine âşık olmuş, dünyada birbirinden başka kimseyle olmayacaklarına dair birbirlerine söz vermişlerdir. Mün'im Efendi kendi oğlunun sevgilisi olduğunu bilmediği Gülfeşân'dan çocuk sahibi olmayı istemektedir. Gülfeşân, Mehmet Bey'e söz verdiği için bu isteği kabul etmez ve kocasına çocuk sahibi olması için çok eşlilik gibi bir fırsatı olduğunu söyler.

“Allah’a şükür, servetiniz müsait, şeriatimiz müsait, benim gibi on tane odalık almağa kudretiniz müsait. İstedığınız kadar alınız.
(...)”

Mün'im Efendi —Evet vâkıa. Vâkıa şeriat dörde kadar nikâh ile almağa bile izin verir, ben de bilirim ama...

Gülfeşân —Bilirsiniz, bilirsiniz zâhir, hem de şeriatın bu türlü ahkâmını, Müslümanlığın bu aksamını hepsinden ziyade, herkesten iyi bilirsiniz.”⁴²

Yukarıdaki diyalogun devamında Mün'im Efendi Gülfeşân'ın bu sözleri kinayeli söylediğini ifade ederek onun üzerine odalık almayacağını söyler. Bu noktada Mün'im Efendi'nin Gülfeşân'dan çocuğu olma isteğinden ziyade ona saplantı derecesinde sahip olma arzusu olduğu görülür. Gülfeşân sevgilisine söz verdiği için kocasından çocuk sahibi olmak istemez. Diğer bir sebep ise aradaki yaş farkıdır. Bunları düşünen Gülfeşân kocasına şeriatla istediği kadar odalık alma imkânı olduğunu, isterse dörde kadar evlenebileceğini söyleyerek onu başından defetmek ister. Gülfeşân'ın bunu söylerken “hem de şeriatın bu türlü ahkâmını, Müslümanlığın bu aksamını hepsinden ziyade, herkesten iyi bilirsiniz.” ifadesini kullanması Mün'im Efendi'nin genel dindarlık noktasında çok sağlam olmadığını, ama dinin bu tür hükümlerine karşı hassasiyeti olduğunu eleştirmek için söylenmiştir.

Yukarıdaki kısa bölümden Abdülhak Hâmid'in çok eşlilik hakkında fikrini tam olarak öğrenmek mümkün değildir. Ancak onun kendi hayatında resmi olmasa da çok eşliliği uyguladığı bir vakıadır. O, dört kere evlenmiştir. Abdülhak Hâmid'in Nelly Hanımla evliyken Florence Ashley adında bir kadınla ilişkisi vardır⁴³. Bu da Abdülhak

⁴² Abdülhak Hâmid Tarhan, *Tiyatroları 1 Sabr u Sebât/İçli Kız/Liberte/Yadigâr-ı Harb*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 52.

⁴³ İhsan Sâfi, *Altın Suyuna Batırılmış Bir Hayat Abdülhak Hâmid Tarhan* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), 68.

Hâmid'in yasal olmasa da çok eşlilik taraftarı olduğunu veya hayatında bunu yaşadığını gösterir⁴⁴.

1292/1875 yılında yazılan *Üvey Ana*⁴⁵ adlı oyunda da çok eşlilik meselesi gündeme getirilmiştir. Tiyatronun şahıslarından olan Zekiye zengin bir aileye mensuptur. Ancak sıradan bir arabacı olan Veli Efendi ile ailesinin karşı çıkmasına rağmen evlenir. Veli Efendi kısa bir süre sonra karısının üzerine kuma getirir. Zekiye kuması Şöhret ve cariyesi tarafından yavaş yavaş zehirlenir ve ölür. Çok fazla derinleştirilmemesine rağmen burada çok eşliliğin mutluluk getirmediği ortaya konur⁴⁶.

Feraizcizâde Mehmet Şakir'in 1885 yılında yayınladığı *İnatçı yahut Çöpçatan*'da⁴⁷ çok eşlilik konusu geçer. Oyunun kahramanlarından Habret, Buhara'dan ayrılarak eşi Meliha Bânû'yu bırakıp Anadolu'ya gelir ve orada ikinci evliliğini yapar. Meliha Bânû eşinin on altı yıl yolunu gözlemişken Habret onun üzerine başkasıyla evlenir. On altı yıl sonra karı koca tekrar birleşir. Kumalar arasındaki ilişki eserde ele alınmaz. Buluşmadan sonra oyun bittiği için kadınların rakiplerine karşı bakışı bilinmez. Eserde çok eşliliğin kadınlar üzerinde yarattığı etkiden bahsedilmediği gibi, Habret'in ikinci eşinden de bahsedilmez.

Feraizcizâde Mehmet Şakir'in 1886 yılında yayınladığı⁴⁸ ve *Kırk Yalan Köse* adlı oyunun devamı olan *Yalan Tükendi* adlı eserinde de çok eşlilik meselesi gündeme gelir. Eserin olay örgüsü *İnatçı yahut Çöpçatan*'a benzer. Zengin muhassıl Hacı Zarif Efendi ölünce Köse Mahir bir hile ile onun yerine geçer. Köse Mahir karısı Zekiye'yi iki çocuğuyla bırakıp muhassıl olduğu kasabaya yerleşir. Mahir burada Naime adlı bir kadınla daha evlenir. Eserin sonunda ilk eş Zekiye kocası Mahir'i yaşadığı kasabada bulur. Gelişen olaylar neticesinde

⁴⁴ Abdülhak Hâmid'in özel yaşamı ile ilgili bilgi için bk. Gündüz Akıncı, *Abdülhak Hâmid Tarhan, Hayatı, Eserleri ve Sanatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954), 302 s. ; İnci Enginün, *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994), 464 s.

⁴⁵ *Üvey Ana* (İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1292), 77 s. Eserin yazarı yoktur. Eserin kapağında dört perdelik bir dram olduğu yazılıdır.

⁴⁶ Aytaş, *Tanzimatta Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, 172.

⁴⁷ Feraizcizâde Mehmet Şakir, *İnatçı Yahut Çöpçatan* (Bursa: Osman Gazi Belediyesi Yayınları, 2014), 79 s.

⁴⁸ Cevat Akkanat, *Feraizcizâde Mehmet Şakir Hayatı, Sanatı ve Eserleri* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2014), 49.

Köse Mahir'in yalanları ortaya çıkar. Eser, Naïme'nin "Hepsi de haksız koca benimdir benim."⁴⁹ feryatlarıyla biter. Eserin sonunda birden fazla kadınla evli olan Köse Mâhir'in eşlerinin Köse Mâhir'i paylaşamamaları birden fazla eşle evliliğe bir eleştiri olarak değerlendirilebilir⁵⁰.

Feraizcizâde Mehmet Şakir'in burada incelenen her iki oyununda da çok eşlilik konusu eşlerini bir vesile ile memleketlerinde bırakan ve gittikleri yerde evlenen bireyler vasıtasıyla ele alınır. Çok eşlilik aynı mekânda bulunan kadınlara kıyılan nikâhla değil, birbirinden habersiz olan kadınlara kıyılan nikâhla gündeme gelir. Böyle bir tertiple Feraizcizâde Mehmet Şakir çok eşliliğin aynı mekânda gerçekleştirilebilmesini mümkün görmemektedir, denebilir. Bu noktada eşler arasındaki rekabet ve kıskançlığa dair eserlerde bir ipucu yoktur. Kadınlar genellikle talihlerine rıza gösterirler ve kocalarını bulmak için kilometrelerce yoldan gelirler.

Feraizcizâde Mehmet Şakir'in 1886 yılında yayınlanan bir diğer oyunu *Teelhül yahut İlk Göz Ağrısı*'nda da çok eşlilik gündeme gelir. Eşlerinden sıkılan bireylerin Âkile Dudu namında bir aracı kadın tarafından berdel benzeri bir nikâhla evlendirilmesi olayların ana eksenini oluşturur. Ayrıca eserde yaşlı bir adam olan Zâik Efendi karısından sıkıldığı için genç bir kızla evlenmek ister. Bunun için Âkile Dudu'ya gider. Âkile Dudu burada birden fazla kadınla evlenme isteğini "Öyle ya dörde kadar sünnet"⁵¹ diyerek olumlar. Ardından yaşlı bir adamın genç bir kızla evlenme isteğinin yanlış olduğunu düşünür ve Zâik Efendi'ye ders vermek için eski karısını duvaklayıp onunla buluşturur. Burada Zevkiye duvağını açmadan kocasından üstüne evlenmeyeceğine dair söz alır. Zâik Efendi "bundan sonra üstünüze evlenmeye kalkarsam, başıma minare külâhı geçsin"⁵² diye yemin edince karısı duvağını açar. Karşısında ilk karısını gören Zâik Efendi yaptığı işe pişman olur ve olay tatlıya bağlanır.

Eserde çok eşlilik yaşlı bir birey tarafından arzulandığı için olumsuzlanır. Elli yaşındaki bir erkeğin genç bir kızla evlenme

⁴⁹ Feraizcizâde Mehmet Şakir, *Yalan Tükendi* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2014), 42.

⁵⁰ Dursun Şahin, "Feraizcizâde Mehmet Şakir Hayatı Sanatı Eserleri" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007), 169.

⁵¹ Feraizcizâde Mehmet Şakir, *Teelhül yahut İlk Göz Ağrısı* (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2014), 41.

⁵² Mehmet Şakir, *Teelhül yahut İlk Göz Ağrısı*, 65.

arzusunun doğal bir arzu olmadığı vurgulanır. Ayrıca duvak altında beklenen kadının çıkmaması olayı ilk tiyatro eseri olan Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'nde görülür. *Şair Evlenmesi*'nde olay sahtekârlık için tertip edilmişken *Teehhül yahut İlk Gözağrısı*'nda ders vermek için tertiplenmiştir. Mehmet Şâkir çok eşlilik konusunu yalnızca ortaya koyar. Feraizcizâde Mehmet Şâkir'in eserlerinde tiyatro kahramanlarının çok eşlilik nedeniyle uğradıkları ruhsal değişime temas edilmez⁵³.

Osman Şefik 1911 yılında yazdığı *Taaddüt-i Zevcât* isimli piyesinde çok eşlilik meselesini işlemiştir. Piyenin zengin kahramanı Cemil Bey eşini seven, okumuş ve kültürlü biridir. Ancak "Cadde-i Kebir"de gördüğü diplomat arkadaşı Resmî Bey'in kız kardeşi Rakibe Hanım'a aşık olur ve bunu kıza ve ağabeyine açıklar. Onlar birlikte yaşama karşılığında Cemil Bey'in evlilik teklifini kabul ederler. Dolayısıyla Rakibe Hanım isminin anlamına uygun olarak Cemil Bey'in ilk eşi Rehide Hanım'ın ortağı olmaya razı olur. Olay örgüsünde Cemil Bey, ilk eşi Rehide Hanım ve Cemil Bey'in kız kardeşi Hayriye Hanım'ın bakış açıları ve diyalogları esas alındığı için Rakibe Hanım'ın çok eşlilik hakkındaki düşünceleri okuyucu/izleyici göremez. Ancak Rakibe Hanım'ın, Cemil Bey'in evlilik teklifini kabul etmesi onun çok eşliliği olumladığı anlamına gelir.

Cemil Bey durumu karısına açma sıkıntısı yaşar ve meseleyi açması için kardeşi Hayriye Hanım'la konuşur. Hayriye Hanım'a karısını çok sevdiğini, ancak gönlünün başka birine de kapıldığını beyan ettikten sonra eşinin üstüne evlenme isteğini, "Dinimizin müsaadesinden bilistifade ikinci bir zevce almak"⁵⁴ diyerek belirtir. Karısının üstüne evleneceğini kendisinin bunu direkt söylemekten korktuğunu, bu sebeple kız kardeşinin bu işi yapmasını ister. Hayriye Hanım böyle bir isteğe tepki verir. Rehide Hanım'ın faziletlerini sayarak girişiminin doğru olmadığını söyler ve "Elinizdeki haremiz cariye takımından"⁵⁵ değil diyerek kardeşini bu evlilikten vazgeçirmeye çalışır.

Cemil Bey evlenmeyi kafasına koyduğu için meselenin dinsel boyutunu öne çıkararak evlenmek için maddi gücünün yeterli olduğunu açıklar. Böyle bir yeterliliğe sahip olduktan sonra dinin kendisine verdiği ruhsata kimsenin itiraz edemeyeceğini ifade eder.

⁵³ Şahin, "Ferâizcizâde Mehmet Şâkir Hayatı Sanatı Eserleri", 169.

⁵⁴ Osman Şefik, *Taaddüt-i Zevcât* (İstanbul: Şant Matbaası, 1327/1911), 2.

⁵⁵ Osman Şefik, *Taaddüt-i Zevcât*, 3.

Cemil Bey “Meşru olan bir işte sadakatsizlik, hıyanet dahi mevcut olmaz.”⁵⁶ şeklinde bir açıklamayla yasal olan çok eşliliği gayrimeşru ilişkinin panzehri olarak öne çıkarır. Bu açıklama esasında Hayriye Hanım’ı ikna ederse de o, kocası Nasrettin’in bundan güç alarak onun üzerine evlenme teşebbüsüne girebileceğini düşündüğünü kardeşine söyler. Cemil Bey ekonomik gücün kendi elinde olduğunu söyleyerek onun ikinci kez evlenme isteğinin mümkün olmadığını belirtir. Buna ek olarak hem karısına hem de kız kardeşine pahalı elbiseler almayı vaat eder. Bu vaatler Hayriye Hanım’ı ikna eder. Ancak konuşulanları kapı arkasından duyan ilk eş Rehide Hanım fenalık geçirerek odaya girer. Onu gören kocası telaşlanır. Onu ikna etmek Hayriye Hanım’a düşer.

Rehide Hanım, okuduğu feminist kitaplarda kadınlar için tek eşliliğin ideal olduğunu Hayriye Hanım’a söyler. Bunun üzerine Hayriye Hanım ona feminizmin bir efsaneden ibaret olduğunu, İslam hukukunun ve âdetlerin erkeklere çok eşlilik gibi bir ruhsat verdiğini, kardeşinin evlenme isteğinin tamamen cinsel dürtüleriyle alakalı bulunduğunu açıklayarak onun gayrimeşru bir şekilde birileriyle eğlenmesinden meşru olanla idare etmesini erdem olarak tanımlar. Sözlerini “Meşru surette diğer bir kadını daha almasından müteessir olmaya ne lüzum var”⁵⁷ diyerek bitirir. Ayrıca kocasının bu zaafından istifade etmesi gerektiğini, ondan her istediğini alabileceğini de belirtir. Son söz olarak “Hiçbir erkek kadınlara karşı tam bir kadirşinaslık gösteremez?.. Biz kadınlar fitrî, ezeli bir tabiiyetle erkeklere mahkûmuz!..”⁵⁸ diyerek mevcut duruma ve yasalara rıza göstermesi gerektiğini beyan eder. Bu konuşmanın ardından Rehide Hanım kumaya razı olur.

Cemil Bey karısının kumaya razı oluşu üzerine evleneceği kadını hevesi için aldığını ve onu bir nevi seks oyuncağı olarak kullanacağını kardeşine ifade eder. Her zaman ilk eşini seveceğini, ikinci eşinin yalnızca bir fantezi figürü olacağını da beyan eder. Rehide Hanım yer yer tereddütler gösterse de kumasını/ortağını güler yüzle karşılar.

Taaddüt-i Zevcât piyesi çok eşlilik fikrine karşı⁵⁹ görünse de eserde İslam yasalarında ve Osmanlı âdetlerinde yasal bir zemini olan

⁵⁶ Osman Şefik, *Taaddüt-i Zevcât*, 4.

⁵⁷ Osman Şefik, *Taaddüt-i Zevcât*, 13.

⁵⁸ Osman Şefik, *Taaddüt-i Zevcât*, 15.

⁵⁹ Alemdar Yalçın, *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 276.

çok eşli evliliğin hem olumlu hem de olumsuz yönleri ortaya konmuştur. Çok eşlilik, erkeklerin gayrimeşru bir ilişki yaşamaktansa meşru bir şekilde başka bir kadınla birlikte olabilmelerine fırsat vermesi ve ekonomik gücü olan bireylerin evlenmesi açısından olumludur. Olumsuz yönü kadınlar açısından dır. İhmal edilmişlik, ilginin paylaşılması ve kıskançlık çok eşli evliliğin olumsuz yönleridir. Eserde yer alan kadın kahramanlar çok eşliliğe rıza göstermek istemeseler de yasalarla garanti altına alınmış evlenme hakkına ram olmaktan başka bir şey yapamazlar.

Milli edebiyat yazarı Ömer Seyfettin 1911 yılında Genç Kalemler'de yayınladığı *Pamuk İpliği*⁶⁰ adlı oyununda çok eşlilik meselesine değinir. Eser bir Türk genci ile Ermeni bir kadın arasında evlilikle ilgili bir konuşmaya dayanır. Bu konuşmada İslam ve Osmanlı'daki çok eşlilik ruhsatı gündeme gelir. Matmazel Sürpik Bagdeseryan on dokuz yaşında genç bir kızdır ve İslam hakkında birtakım İngilizce kitaplar okumuştur. Okuduğu kitaplarda nikâhın serbest olduğunu öğrendiğini Behzat'a söyler ve İslam'da bir erkeğin kaç kadın alabileceğini sorar. Bu soruya Behzat, "Dört tane, derler. Lakin serveti, sıhhati, ihtiyacı olursa istediği kadar."⁶¹ cevabını verince Sürpik bunu hayretle karşılar. Behzat ancak böyle bir evliliğin mecburi olmadığını ısrarla vurgular ve Osmanlı'da birçok zengin tek eşli olarak yaşadığını ifade eder. Ardından eşlerin istedikleri zaman ayrılacaklarını de ekler. Gündeme hülle konusu da gelir.

Sürpik bu açıklamalardan sonra kendisiyle evlenmek isteyen Behzat'la evlenmesinin mümkün olmadığını belirtir ve erkeklerin metresi olmakla eşli olmak arasında bir fark olmadığını söyler. Behzat'ın evlilik teklifine olumsuz cevap verir. Bu arada kapı çalınır ve Sürpik'in nişanlı adayı Hamparsum Rupenyan gelir. Behzat onun gelişinden hoşlanmayıp oradan ayrılır. Sürpik'in buradaki görüşleri Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Toraman* romanının kahramanı Şuayip Efendi'nin görüşlerine benzer. Şuayip Efendi de erkeklerin çok eşliliğe fitri olarak meyli bulunduğunu, bunun için nikâh şartının aranmaması gerektiği görüşündedir. Sürpik de evli olmakla metres olmak arasında fark görmez. Çünkü erkek neticede başka bir kadınla birlikte olacak, ihtiyacını meşru ya da gayrimeşru yoldan karşılayacaktır.

⁶⁰ Ömer Seyfettin eserini "Yeni lisanla tekellümü hikâye" olarak tanımlarsa da eserin kuruluşu ve içeriği tiyatrodur. *Hikâyeler 1*, haz. Hülya Argunşah (5. Baskı) (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 181-192.

⁶¹ Ömer Seyfettin, *Hikâyeler 1*, 185.

Rupenyan ayrılanın kim olduğunu ve ne hakkında konuştuğunu sorunca Sürpik, İslam'ın evlilik kurallarının tabiata en uygun kural olduğunu söyler. Behzat'la yaptığı konuşmada nikâh konusunda İslam'ı gevşeklikle suçlayan Sürpik, Rupenyan'a İslami kuralları över. Müslüman erkeklerin istedikleri kadar kadın alabileceklerinden de övgüyle bahsedince Rupenyan buna şaşar. Poligaminin tabiata çok uygun olduğunu, bütün bilim adamlarının erkeklerin fitri bir şekilde poligamiye meyilli bulunduğunu açıkladığını ifade eder. Sürpik sözlerini şöyle sürdürür:

“Dünyada hiçbir erkek —hatta gayet namuslu olmak şartıyla— hiçbir erkek yoktur ki bütün ömründe yalnız bir kadınla iktifa etmiş bulunsun. Evet, hiçbir erkek, “Ben hayatımda zevcemden başka bir kadın tanımadım” diyemez. Türklerin, “Bir çiçekle bahar olmaz!”⁶² darb-ı meselleri tabiatın büyük bir hakikatini ihtiva ediyor. Hayattaki mütemadi tebeddül ve tahavvül için, tenasül meyli, tabiatın bu ezeli kanununu, erkeği birçok kadınlara karşı mütehasis eder. Erkek bu hissine mağluptur.”⁶³

Görüldüğü gibi Behzat'la konuşurken İslami kurallara soğuk duran Sürpik yüz seksen derecelik bir dönüşle İslami kuralların tabiata ve insan fitratına daha uygun olduğunu savunmaya başlar. Erkeklerin fitratlarında çok eşliliğe meyli bulunduğunu, birden fazla kadınla evlenmenin bu fitratın gereği olduğunu belirtir. Buna karşılık Katoliklikteki boşanma yasağını eleştirir. Bir insanın ömür boyu bir kişiye bağlı kalmak zorunda kalmasının hem erkek hem kadın için bıkırtıcı olduğunu beyan ederek İslam'ın boşanma hürriyetinin önemli olduğunu savunur. Yahudilerin ve Hıristiyanların insan fitratını değiştirip monogamiyi mecbur etmelerini yerer. İslam'ın çok eşliliğin belli şartlarda önünü açmasını doğruya uygunluk ve tabiata dönüş olarak niteler. Bu noktada onun, Ahmet Mithat Efendi'nin birçok romanında öne çıkardığı çok eşlilik ve boşanma kolaylığını aynı gerekçelerle övdüğü görülür.

Halide Edib Adıvar'ın 1918 yılında yayınladığı Kenan Çobanları oyununda çok eşlilik meselesi geçer. Yusuf peygamberi kardeşlerinin

⁶² Erkeklerin çok eşliliğe meyilli olduklarını ifade etmek için kullanılan “Bir çiçekle yaz olur mu?” ifadesi aynı anlamsal içerikle birkaç romanda geçer. Bu romanlardan biri Mehmet Vecihi Efendi'nin *Mühdil* romanıdır. Romanda üzerine kuma getirilen gelinine kaynanası “Bir çiçekle yaz olur mu?” (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1311/1893), 40) der. Aynı ifade Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Mutallaka* romanında da geçer. Burada da yine kaynana gelinine aynı ifade ile seslenir. “Bir çiçekle yaz edecek değil ya!” (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314/1897), 16).

⁶³ Ömer Seyfettin, *Hikâyeler 1*, 189.

kıskançlık nedeniyle kuyuya atma sebebi olarak onun ve kardeşi Bünyamin'in başka anneden olmaları gösterilir. Yusuf peygamber de Mısır hükümdarı olduğu zaman karısı Asenat'a başından geçenleri anlatırken bu durumu vurgular.

“Ben ve Bünyamin babamın asıl evlâtları idik. Biz babamın kazanmak için on dört yıl alından ter akıttığı güzel Rahle'nin çocukları idik. Babam sade benden ve Bünyamin'den söz ederken “karımdan olan çocuklarım” derdi. Ötekiler sadece hiç sevmediği kadınlardan İsrail kabilesini çoğaltmak için gelen döllerdı.”⁶⁴

Alıntıda görüldüğü gibi Yusuf peygamber kendinin özel oluşunu annesinin, babasının sevgili karısı oluşuna bağlar. Diğer karılarını neslin çoğalması için sevmeden aldığını ifade eder. Zaten Yusuf'un kardeşleri de durumlarını anlatırken “cariyeden olduğumuzu unutmuyor.”⁶⁵ şeklinde belirtirler. Bu noktada çok eşlilik hem kardeşler arasındaki adaletin hem de eşler arasındaki rekabetin asıl nedeni olarak gündeme gelir. Halide Edib çok eşliliğe karşı çıktığı için bunu bir peygamber hayatında ele alarak konuyu çarpıcı hâle getirmiştir⁶⁶. Eserde eşlerin birbirine karşı duyguları yoktur. Çok eşlilik sadece kardeşler arasındaki kıskançlığın nedeni olarak gündeme gelmiştir.

İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci *Üç Misli* (1919) adındaki tek perdelik oyununda çok eşlilikten bahseder. Oyunda devlet memuru olan kişinin maaşına üç kat zam geldiği haberi gazetelere yansır. Bunun üzerine önce ev sahibi gelir ve kiraya zam yaptığını, aksi hâlde evden çıkması gerektiğini söyler. Ardından hizmetçisi de zam ister. Karısı da yeni ayakkabı almak için kocasını sıkıştırır. Nihayetinde mahallenin imamı gelir ve ona mahallede dul kalmış üç kadınla nikâhlanmasını teklif eder. Kadınların dul kaldıklarını ve yardıma muhtaç olduklarını söyleyince Necati evli olduğunu söyler. İmam ona, “—Oğlum sen de bilmiyor musun ki dörde kadar cevâz var.” der. Necati tek kadına zor baktığı, dört kadınla idare etmesinin imkânsız olduğu

⁶⁴ Halide Edib Adivar, *Kenan Çobanları-Maske ve Ruh* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1991), 24.

⁶⁵ Adivar, *Kenan Çobanları-Maske ve Ruh*, 20.

⁶⁶ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)* (3. Basım) (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 723.

cevabını verip iş yerinin değiştirilmesi talebiyle bakanlığı telefonla arar ve oyun biter⁶⁷.

Necati, maaşının artmasına sevinecekken olaylar tersine döner ve art arda gelen talepler yüzünden zarar eder. Taleplerin arka arkaya gelmesi ile birlikte Necati'nin işlerinin tersine dönmesi eserin gülünç yönünü oluşturur⁶⁸. Bu oyunda çok eşlilik erkeğin zenginleşmesi neticesinde gündeme getirilmiştir. İmam Efendi tipi dinsel bir figür olarak çok eşlilik taraftarıdır. Onun çok eşlilik için öne çıkardığı yön, kadınların dul ve ihtiyaç sahibi olmalarıdır. Necati'nin bakış açısı ise tek kadınla evliliğin dahi kendisini zorladığı yönündedir.

SONUÇ

Osmanlı toplumunda çok eşlilik var olan bir uygulamadır. Toplumda mevcut olan bu uygulamanın edebi eserlere yansımaması düşünülemez. Nitekim incelenen eserlerde çok eşlilik meselesinin azımsanmayacak ölçüde bulunduğu tespit edilmiştir. Tanzimat döneminde eser veren yazarların çok eşliliğe karşı olumsuz bir bakış açısı içinde olmadıkları görülürken sonraki dönemlerde yazarlar çok eşliliği facialara neden olabilecek bir uygulama olarak görürler.

Çok eşlilik meselesinin romandan sonra en çok geçtiği edebi tür şüphesiz tiyatrodur. Çünkü çok eşlilik tiyatro için önemli bir fırsattır. Eşlerin arasındaki rekabetin betimlenebilmesi, okuyucuların/izleyicilerin meseleye bakışının değiştirilebilmesi için tiyatro uygundur. Ancak Türk tiyatrosunda bu konunun aldatma meselesine nispetle az işlendiği görülür. Hâlbuki Osmanlı toplumu gibi kapalı bir toplumda aile içinde gerçekleşebilecek rekabet, kıskançlık gibi sorunları en iyi yansıtabilecek konu çok eşliktir.

Çok eşlilik meselesinin şiirde nadir birkaç örnekte işlenmesi normaldir. Ancak hikâyede çokça ele alınmamış olması yadırgatıcıdır. Bu noktada da yazarların yerli bir hayat unsurunu işleme ve eserlerinde kullanmada biraz çekingen durdukları görülür. Bunda yenileşme dönemi edebiyatçılarının meselelere bakarken Batıcı bir anlayışa sahip olmaları ve yeni türler içinde yerel/yerli olanı eritmeyi çok iyi başaramamaları etkilidir.

⁶⁷ İbnürrefik Ahmet Nuri, "Üç Misli (Fantezi 1 Perde)", İnci Mecmuası, sayı 5 (1 Haziran 1335/1919).

⁶⁸ Koray Üstün, "İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin Tiyatroları Üzerine Bir İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013), 53-54.

KAYNAKÇA

- Adivar, Halide Edib. "Gülnuş Sultan", *Kubbede Kalan Hoş Sada*. 3. Baskı İstanbul: Atlas Kitabevi, 1991.
- Adivar, Halide Edib. *Kenan Çobanları-Maske ve Ruh*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1991.
- Akıncı, Gündüz. *Abdülhak Hâmid Tarhan, Hayatı, Eserleri ve Sanatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.
- Ahmet Mithat Efendi, *Bütün Eserleri Romanlar II, Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrâr*. haz. Ali Şükrü Çoruk. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Akkanat, Cevat. *Feraizcizâde Mehmet Şakir Hayatı, Sanatı ve Eserleri*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2014.
- Aktaş, Şerif. *1860-1920 Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi 1*. (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Alçıçek, Esin. "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Hikâyeciliği". Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2010.

- Alpaslan, Gonca Gökalp. *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.
- And, Metin. *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi* (7. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Andı, M. Fatih. *Roman ve Hayat* (4. Basım). İstanbul: Hat Yayınevi, 2013.
- Arslan, Çetin. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Romanında Çok Eşlilik ve Aldatma". Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018.
- Aytaş, Gıyasettin. *Tanzimatta Tiyatro Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Baş, Selma. "Türk Hikâyeciliğinde Yabancılaşma (1950-1980)". Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2003.
- Çelik, Naci. *Romanda Hesaplaşma*. Ankara: Bilgi Basımevi, 1971.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. haz. Aydın Sami Güneşçâl. 11. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993.
- Enginün, İnci. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.
- Enginün, İnci. *Ahmet Mithat Efendi'nin Tiyatroları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. 3. Basım. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. 2. Basım. Ankara: Hece Yayınları, 2009.
- Esen, Nüket. *Türk Romanında Aile Kurumu (1870-1970)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1991.
- Evin, Ahmet Ö. *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2004.
- Feraizcizâde Mehmet Şakir. *İnatçı Yahut Çöpçatan*. Bursa: Osman Gazi Belediyesi Yayınları, 2014.
- Feraizcizâde Mehmet Şakir. *Teehhül yahut İlk Gözağrısı*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2014.
- Feraizcizâde Mehmet Şakir. *Yalan Tükendi*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2014.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. (Yedinci Baskı). İstanbul: Varlık Yayınevi, 1968.

- Gökçek, Fazıl. *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi (1950). "Kocasını Boşıyan Hürmüz", *Hakka Sığındık-İşitilmedik Bir Vak'a*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1950.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi. "Kocası İçin Deli Divane", *Kadınlar Vaizi*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1966.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi. *Tesadüf*. Dersaadet: İkdam Matbaası, 1316/1900.
- İbnürrefik Ahmet Nuri. "Üç Misli (Fantezi 1 Perde)". *İnci Mecmuası*, sayı 5 (1 Haziran 1335/1919).
- Kaplan, Mehmed. *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948.
- Karay, Refik Halit. "Koca Öküz", *Memleket Hikâyeleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009.
- Kaya, Mahmut. *Dünden Bugüne Çokeşlilik*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2008.
- Kolcu, Ali İhsan. *Alphonse de Lamartine Tercüme ve Tesiri*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.
- Moran, Berna. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1* (12. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Namık Kemal. *Celaleddin Harzemşah*. Haz. Oğuz Öcal (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Okay, Orhan. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayınları, 2009.
- Osman Şefik. *Taaddüt-i Zevcât*. İstanbul: Şant Matbaası, 1327/1911.
- Özön, Mustafa Nihat. *Türkçede Roman* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Öztürk, Said. "Osmanlı'da Çokeşlilik", *Türkler Ansiklopedisi*. c. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Parla, Jale. *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. 11. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Recaizade Mahmud Ekrem. "Mağruka", *Zemzeme İkinci Kısım*. İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1300/1883.

- Sâfi, İhsan. *Altın Suyuna Batırılmış Bir Hayat Abdülhak Hâmid Tarhan*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Şahin, Dursun. "Ferâizcizâde Mehmet Şâkir Hayatı Sanatı Eserleri". Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. (7. Baskı) İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. "Bitmeyen Çıraklık", *Yaşadığım Gibi* (5. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Tarhan, Abdülhak Hâmid. *Tiyatroları 1 Sabr u Sebât/İçli Kız/Liberte/Yadigâr-ı Harb*, haz. İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- Tevfik Fikret. *Dil ve Edebiyat Yazıları*. haz. İsmail Parlatır. Ankara: TDK Yayınları, 1993.
- Üstün, Koray "İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin Tiyatroları Üzerine Bir İnceleme". Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013.
- Üvey Ana*. İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1292/1875.
- Yalçın, Alemdar. *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Yetiş, Kâzım "Türk Romanında Aile", *Hece Dergisi Türk Romanı Özel Sayısı* (Mayıs-Haziran-Temmuz). Ankara: Hece Basın Yayın, 2002.
- Yurdakul, Mehmet Emin. *Türk Sazı*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1979.
- Yuva, Gül Mete. *Modern Türk Edebiyatının Fransız Kaynakları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.